

УДК 930.2:[398.3:2-187](477.82)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12481>

ПОТОЙБІЧНЕ БУТТЯ В УЯВЛЕННЯХ ВОЛИНЯН

Анастасія КРИВЕНКО

Інститут народознавства НАН України

відділ етнології сучасності

просп. Свободи, 15, м. Львів, 79000, Україна

e-mail: n.d.kryvenko@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9353-2919>

У статті охарактеризовано традиційні демонологічні уявлення волинян про потойбічне буття душ померлих, репрезентовані у світоглядних та звичаєво-обрядових явищах етнокультури. На основі залучення етнографічних джерел XIX–XX ст. і матеріалів сучасних польових пошукувань досліджено народні уявлення волинян про локалізацію потойбіччя, межі земного та позаземного світів, періоди їх проникності, посмертну долю душ покійних, звичаєво-обрядові та магічно-ритуальні способи вшанування, задобрення душ, способи захисту від їхнього небажаного впливу та забезпечення посмертного спокою. З'ясовано локальну специфіку і сучасний стан побутування досліджуваних явищ на теренах історико-етнографічної Волині.

Введено до наукового обігу матеріали власних польових досліджень, що дозволило простежити локальні особливості, рівень збереження давніх вірувань та звичаїв, сучасний стан їхнього побутування в межах своєрідного, проте недостатньо вивченого в народознавчій літературі етнографічного району – Волині. Встановлено, що подальше етнологічне вивчення народних уявлень про померлих, а також пов'язаних з ними звичаїв та обрядів є науково перспективним для цілісного й доглибного дослідження всієї сфери народної ритуалістики.

Ключові слова: Волинь, демонологія, потойбіччя, душі померлих, повір'я, звичаї та обряди.

Уявлення про потойбічне буття людської душі – один із залишків архаїчного світогляду, наявний в міфопоетичних уявленнях волинян. У їхніх демонологічних повір'ях найживучішими залишилися переконання про періодичні з'яви із загробного світу різних категорій небіжчиків. Переважно таких мерців ототожнювали з певними міфологічними персонажами, які в народній уяві постають від людей, що померли «не своєю», дочасною смертю: русалками, мавками, потерчатами, упирями, самогубцями. Воднораз, як вірили, після смерті можуть являтися і звичайні небіжчики, які померли «своєю» смертю та впливати на хід людського життя.

Повсюдне побутування в українській етнотрадиції демонологічних оповідок про посмертні з'яви мерців, їхній вплив на життя людей пов'язане з давніми, сформованими впродовж тисячоліть уявленнями про потойбіччя. В народній уяві – це місце сталого перебування людської душі після смерті.

Уявлення волинян про загробне життя є однією з тих ділянок народної міфології волинян, яка потребує докладнішого висвітлення в народознавчій літературі. Дослідники здавна цікавилися народними уявленнями про смерть та померлих і на сьогодні наявні численні наукові розвідки про посмертні з'яви покійників, в яких тема «тогосвітнього» життя досліджена лише контекстно. В етнографічних матеріалах, зібраних народознавцями ще з XIX століття і до нашого часу, наявні цінні фактографічні дані, які засвідчують збереженість у світогляді волинян архаїчних уявлень про загробне буття та переконання про його існування досі. З цього огляду метою даної розвідки є на основі аналізу як вже опублікованих, так і польових етнографічних матеріалів охарактеризувати уявлення волинян про загробний світ та потойбічне буття людської душі.

Розвідка ґрунтується на польових матеріалах, які авторка збирила впродовж 2009–2019 рр. у низці адміністративних районів історико-етнографічної Волині, з використанням опублікованих результатів досліджень сучасних вчених Володимира Галайчука¹, Романа Сілецького², Віктора Давидюка³, Богдана Солопа⁴, а також емпіричного матеріалу, зібраного в другій половині XIX – на початку XX ст. і представленого в працях Павла Чубинського⁵, Івана Беньковського⁶, Василя Кравченка⁷, Броніслава Сокальського⁸, Софії Рокосовської⁹, Миколи Теодоровича¹⁰ й ін.

Найбільш поширеними на Волині є переконання про те, що душі померлих після смерті відправляються на небо. Саме там, згідно з давніми віруваннями,

¹ Володимир Галайчук, “Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині”. *Народознавчі Зошити* 6 (2017): 1343–1373; Володимир Галайчук і Богдан Солоп, “Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині”. *Вісник Львівського університету. Серія історична* Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста (Львів, 2019): 927–951.

² Роман Сілецький, “Майстер-будівельник в демонологічних уявленнях волинян”. *Народознавчі зошити* 6 (2017): 1336–1342; Його ж, *Традиційна будівельна обрядовість українців* (Львів, 2011), 221–376.

³ Віктор Давидюк, *Первісна міфологія українського фольклору* (Луцьк, 2005), 72–73.

⁴ Богдан Солоп, “Звичаєво-обрядовий супровід винесення померлого з рідної оселі у похоронній традиції волинян (на матеріалах з Житомирської та Вінницької областей)”. *Вісник Львівського університету. Серія історична* 52 (Львів, 2016): 259–272.

⁵ Павло Чубинський, *Труди етнографіческо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исслед., собранные д. чл. П. П. Чубинским*, 1 (Санкт-Петербург, 1872), 1–3; 148–167.

⁶ Иван Беньковский, “Из области народных верований о выходцах с того света”. *Киевская старина*, т. 78, кн. 9, отд. 2 (Киев, 1902): 108–110; Его же, “Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа”. *Киевская старина*, т. 54, кн. 9, отд. 8 (Киев, 1896): 229–261.

⁷ Василь Кравченко, Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині, *Етнографічні матеріали* (Житомир: Робітник, 1920): 64–71.

⁸ Bronisław Sokalski, *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym* (Lwów, 1899): 250–261.

⁹ Izidor Kopernicki, “Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim”. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, t. 11, dz. 3 (Kraków, 1887): 130–228.

¹⁰ Николай Теодорович. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии* 4 (Почаев, 1899), 93.

що виникли на основі церковно-християнської традиції, знаходиться рай – місце перебування Бога, ангелів та упокоєння душ праведників¹¹. У народних уявленнях час, коли душа безперешкодно потрапляла на небо, приурочується до найбільших християнських свят. Найчастіше це період від Великодня до Провід або до Вознесіння¹². Згідно з іншими переконаннями, душі неодмінно потрапляють до раю в часі великодніх, різдвяних і троецьких свят або ж в інші поминальні дати річного кола. Душі померлих у цей період людей, згідно з народними переконаннями, потрапляють до раю крізь відчинену браму. Такі уявлення безпосередньо пов'язані з церковною традицією, коли впродовж великоднього тижня заведено відчиняти «царські врата» (двері в іконостасі, які ведуть до вівтарного престолу). На позначення райських воріт респонденти використовують ті ж назви, що й на позначення церковних, – *царські врата, ворота царські, врата, брама*. Померти у вказані періоди вважалося ознакою праведності людини та її щасливої посмертної долі. Носіями таких вірувань і сьогодні є церковнослужителі, які запевняють у цьому парафіян під час заупокійних літургій: *«Навіть, нам'ятаю, вмерла [мама]... і тільки прийшов до хати священик: “Щаслива душа...” То від Великодня до Проводів царські врата відкриті»* (с. Горбки Сок. Лв.)¹³.

В опосередкованих свідченнях респондентів рай постає царством божим, «прекрасним садом», який огорожений високою брамою. Її пильно охороняють «стражники», щоб жодна жива людина до нього не проникнула¹⁴. Вхід до раю потрібно «заслужити» молитвою, побожністю і добрими справами за життя. Недарма кажуть, що до раю «пускають», «приймають» (с. Городиловичі Сок. Лв.)¹⁵. Зі свідчень респондентів:

«Казали, що ворота царські одкриті... Як людина дуже набожна, вірувала в Бога, то для її відкрились ворота царські, якщо вмірає на Великдень і вмірає до Вознесення» (с. Оржів Рвн. Рвн.)¹⁶;

«Ну це кажуть, як од Великодня до Провід умре, то це значить, так кажуть, що в раю. І царські врата одкриті є... В'обшем, як вже воскресне Христос, а це людина помре, то вже одкриті врата в рай...» (с. Троковичі Чрн. Жт.)¹⁷;

«Хто помер до Вшестя, одкриті царські врата. Це, кажуть, та людина попадає в рай» (с. Новопіль Чрн. Жт.)¹⁸.

¹¹ Чубинский, *Труды...* 2.

¹² Беньковский, “Смерть, погребение и загробная жизнь...”, 259.

¹³ Марія Басалига (1933 р. н.), записала Анастасія Кривенко 8 серпня 2013 р.

¹⁴ Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді...* 48.

¹⁵ Ольга Мадзьопа (1923 р. н.; с. Городиловичі у 1946 р. було спалене, респондентка проживає у м. Сокаль), записала А. Кривенко 6 серпня 2013 р.

¹⁶ Віра Кужель (1929 р. н.), записала А. Кривенко 7 листопада 2019 р.

¹⁷ Віра Тарасюк (1931 р. н.), записала А. Кривенко 11 липня 2013 р.

¹⁸ Лідія Легенчук (1947 р. н.), записала А. Кривенко 7 липня 2013 р.

В уявленнях українців, зокрема волинян, у рай неодмінно потрапляють душі безгрішних дітей. Після смерті вони нібито стають ангелами. Конкретніше – ангелами стають діти, померлі в перший рік життя чи до семи років, охрещені немовлята, а подекуди навіть ті, яких не встигли охрестити¹⁹. Водночас уявленням волинян про посмертну долю дитячих душ притаманний дуалізм, адже нарівні зі вказаними варіантами широко побутують і такі, в яких актуалізується їхня демонічна природа. Душі померлих без охрещення дітей втілюються в образах потерчат, русалок, мавок²⁰. Позбавлені посмертного спокою, такі душі являються перехожим в образі птахів і просять їх охрестити, переслідують, лякають, докоряють уві сні. Подекуди на Волині й досі неоохрещених дітей хоронять без церковної відправи і навіть за межами кладовища, не ставлять на могилі хреста. Нам вдалося зафіксувати давній звичай, згідно з яким таким дітям садили дерево: «В мого сина вмер хлопчик – ангелик. Тільки вродився – і зразу... І пішов мій дядько туди на кладбіще ставити йолочку на могилу. І в малого, і в мамі. Землю продовбував, а в того маленького просто заложив йолочку, і нічо'» (с. Кутрів Грх. Влн.)²¹. У деяких селах підхоронювали малу дитину до могили родича, зазвичай баби чи діда: «Ті душі, ті ангелики – то всі душі дітей. В нас тоже померли троє маленьких дітей, то на могилі поховали: на дідові, на бабі... Вони в рай йдуть, ті діти» (с. Добросин Жвк. Льв.)²².

Підземелля – ще один локус, де, згідно з народними уявленнями, знаходиться потойбіччя. Цей локус часто пов'язується з пеклом, де, згідно з народно-християнськими уявленнями, терплять вічні муки душі грішників. Уявлення про землю як про один з локусів загробного світу, безсумнівно, має давнє дохристиянське походження²³. Це підтверджують не лише світоглядно-міфологічні, а й обрядово-звичаєві явища етнокультури, найприкметнішим з яких є інгумація як давній та досі найбільш поширений в українській традиції спосіб захоронення тіла людини в землі. Підтвердження цих уявлень знаходимо не лише у прямих свідченнях респондентів, які безпосередньо вказували, що загробний світ знаходиться «в землі» (с. Слобода Стк. Хм.)²⁴, а й в опосеред-

¹⁹ Чубинский, *Труды...* 162.

²⁰ Людмила Іваннікова, «Вірування в русалок і мавок на подільсько-волинському пограниччі». *Велика Волинь* 2, вип. 39 (Житомир, 2008): 106–115; Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді...* 71, 137; Наталя Криловець, *Бездоня. Бувальщини й легенди* (Рівне : Волинські обереги, 2008), 13; Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*, 93, 861; Кореміcki, «Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu...», 175; Анастасія Кривенко, *Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст* (Львів, 2020), 93–95.

²¹ Ірина Нижник (1944 р. н.), записала А. Кривенко 8 липня 2010 р.

²² Ганна Колуб (1941 р. н.), записала А. Кривенко 25 червня 2017 р.

²³ Іларіон (митрополит), *Дохристиянські вірування українського народу : Історично-релігійна монографія* (Київ, 1992), 240; Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців*, 222–223; Давидюк, *Первісна міфологія українського фольклору*, 72–73.

²⁴ Марія Пастушенко (1928 р. н.), записала А. Кривенко 12 липня 2014 р.

кованій мотивації давніх похоронно-поминальних обрядодій. Під час похорону волиняни ще донедавна кидали монети в могилу, пояснюючи це тим, що «закупляють» місце для душі померлого²⁵. Крім того, уявлення про локалізацію «того» світу під землею засвідчують такі народні звичаєво-обрядові практики, як спосіб полегшити агонію, поклавши вмираючого на долівку, архаїчні звичаї садити біля могили дерево, закопувати на могилі річ, яку забули покласти мерцеві в домовину під час похорону²⁶. Останній звичай добре відомий і широко побутує серед волинян досі. Вмотивовується він бажанням передати забуту річ небіжчику на «той» світ:

«То на цвинтарі закопати – та й всьо. То ми паличку не дали, то мусіли занести на цвинтар і закопати» (с. Добросин Жвк. Лв.)²⁷;

«Ложили іншому покійному в труну. Кажуть: “Передайте там моєму”. Або приходять на могилку. Там в могилку закопують в землю – і так передають» (с. Волиця Жвк. Лв.)²⁸;

«Померло, там, то кажуть, шо якщо присниться, то несуть туди на могилу і закопують одержу. Може, фату якусь роблять, чи купляють якогось віночка. На могилі закопують...» (с. Новопись Чрн. Жт.)²⁹.

У народних повір'ях про перехід людської душі в засвіти чітко простежується мотив дороги. На Кременеччині про померлих говорять – «відійшов», «ходить», «пішов зорі щитати». Обряджуючи покійника, давніше навіть замотували йому ноги полотном, «щоб на той світ босому не йти»³⁰. Заборонялося плакати біля людини, яка помирає, бо це могло «збити її з тропу» (з дороги) (сміт Олесько Бск. Лв.)³¹.

Повсюдно на Волині вірили, що стріпенська свічка не лише полегшує агонію, а й освітлює душі шлях на «той» світ. Так само й свічки, які тримали в руках під час відправи у церкві, клали покійному в домовину, «щоб душа мала чим присвітити, як буде йти дорогою на той світ»³². Після смерті одразу відкривали вікна, двері й комина, «щоб душа вийшла надвір»³³.

Давніми є уявлення про водойму як межу, яка розділяє земний та позаземний світи, а разом з тим є демонічним простором, де перебуває «нечиста сила» і душі потопельників, русалок, самогубців³⁴. Вода як надприродний простір

²⁵ Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців*, 375.

²⁶ Галайчук, «Традиційні уявлення про смерть та померлих...», 1348, 1350, 1355.

²⁷ Ганна Колуб (1941 р. н.), записала А. Кривенко 25 червня 2017 р.

²⁸ Марія Зівало (1929 р. н.), записала А. Кривенко 25 червня 2017 р.

²⁹ Лідія Легенчук (1947 р. н.), записала А. Кривенко 7 липня 2013 р.

³⁰ Галайчук, «Традиційні уявлення про смерть та померлих...», 1343–1344.

³¹ Дарія Вернюк (1927 р. н.), записала А. Кривенко 10 липня 2015 р.

³² Галайчук, «Традиційні уявлення про смерть та померлих...», 1353.

³³ Там само, 1348.

³⁴ Леся Горошко, *Знакові функції води в обрядах і віруваннях українців Карпат*: автореф. дис. ... канд. іст. наук (Львів, 2007), 9–10.

постає в сюжетах демонологічних бувальщин та оповідей, зокрема, про передавання відьомського ремесла новачкам. Спершу відьми кидають грудку масла чи сиру у воду (колодязь, озеро, ріку, болото), де за мить його шматують змії, жаби та інше «гаддя». Ця ситуація ілюструє долю, яка спіткає душу відьми чи відьмака на «тому» світі: *«як гаддя розриває сир, так і твою душу будуть розривати чорти»*³⁵. Схожі повір'я вдалося зафіксувати на Волині нещодавно:

«[Відьми] навчені є, а є, що родяться ними. Тато мій служив в армії, купив масла і приніс. А начальник каже: “Ти знаєш, в кого ти купив?” – Чо’ ж не знаю, знаю. “Я гроші тобі дару, – каже той начальник. – Ходім на міст”. Вони пішли на міст, він кинув те масло, а там яка на світі гадь те масло рвав, і риба вся тудя. Каже: “Глянь, тобі тре’ того? То так твою душу будуть рвати”. Він, певно, знав шось, одробляв, видно» (с. Перемиль Грх. Влн.)³⁶.

Вода як місце перебування душ покійників постає у мотивації деяких звичаєвих пересторог. Зокрема, заборону плакати після похорону аргументують тим, що душі померлих через це нібито лежать у воді:

«Плаче, да й кажуть, шо у воді буде лежать. Шо не мона плакати, бо в воді буде лежать [душа покійника]» (с. Крученець Чрн. Жт.)³⁷;

«Оце у похороні плач, як хоч. Там, до дев'яти днів, до сорока... А після не мона плакати, потому шо оці всі сльози там. У воді вони (померлі – А. К.) стоять, у тих сльозах» (с. Троковичі Чрн. Жт.)³⁸;

«А ше тоже моя мама розказувала, шо в жінки діти вмирили... Вона так плакала за тими дітьми. Потім вже двоє вмерло. Вона вже священика просила. Відкопав священик. Розкрив гріб, а на тих дітях така роса... Він дальше запечатав. Вона дальше плакала. Тоді священик каже: “На Паску, як виходят всі, стань за дверима”. І вона стала. І так само: діти йдуть-йдуть, а її – на самим остатку такі мокрі діти. І кажут: “То наша мачуха, шо нас в сльозах потопила”. Не можна так плакати» (с. Добросин Жвк. Лв.)³⁹.

Цікаве свідчення про місцезнаходження потойбіччя вдалося зафіксувати від жительки с. Кутрів Горохівського р-ну Волинської обл. Згідно з її розповіддю, душі людей після смерті відправляються на іншу планету: *«Душі грішників, самогубців – не там, де справедливі люди. Вони літають десь в планеті або йдуть туди, де чорна лінія. А справедливі, кажуть, шо літають в планеті такій чистій, чесній, світлій»*⁴⁰.

³⁵ Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді...* 60

³⁶ Віра Романюк (1934 р. н.), записала А. Кривенко 15 липня 2010 р.

³⁷ Ніна Зосімчук (1936 р. н.), записала А. Кривенко 3 липня 2013 р.

³⁸ Віра Тарасюк (1931 р. н.), записала А. Кривенко 11 липня 2013 р.

³⁹ Ганна Колуб (1941 р. н.), записала А. Кривенко 25 червня 2017 р.

⁴⁰ Лідія Стадницька (1932 р. н.), записала А. Кривенко 8 липня 2010 р.

Згідно з загальнопоширеними уявленнями, до переходу в засвіти душа людини якийсь час після смерті (дев'ять, сорок днів, рік) перебуває серед живих⁴¹. У життєвий простір душі покійників проникають крізь комин, вікно, двері, браму, які в народній традиції наділені семантикою своєрідного медіатора між земним та потойбічним світами⁴². Серед волинян збереглися давні уявлення про те, що після смерті душа покійника стоїть у цвинтарній брамі «на сторожі», поки її не «замінить» наступний покійник⁴³.

Посмертна доля людини нібито визначається, окрім іншого, належним дотриманням усіх звичаїв та обрядів під час поховання⁴⁴. На Волині побутує звичай класти покійнику в труну або кидати в могилу монети⁴⁵. За матеріалами з Ізяславщини і Сокальщини, гроші покійному були потрібні, «аби мав чим викупитися на тамтому світі» від інших покійників, якби місце його поховання виявилось зайнятим. За іншою версією – на «тому» світі душа стоїть на варті при якійсь брамі, а як має гроші, то довго стояти не буде. На Старокостянтинівщині зав'язували покійникові «три гроша», за які душа мала купити вільний прохід через митарства. Тепер волиняни кладуть померлому в кишеню сорок копійок по копійці, аби мав з чим пройти «митарства», «щоб на дорогу були»⁴⁶.

У свідченнях респондентів та у звичаї залишати гроші в труні чи кидати їх у могилу збереглися давні уявлення про перехід душі в засвіти, який передбачає необхідність грошової плати за місце в землі чи за дорогу на «той» світ: *«І копійки кладуть, гроші кладуть. Копійки кидають, щоб землю купити, щоб не вигнали його з того місця. Приватизувати же ж треба, на приватизацію землі кидають копійки. А гроші кладуть на дорогу. Дорого зара, все треба оплачувати, білет дорогий. Хто його знає, куди буде їхати? Кладуть гроші в корман»* (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁴⁷.

Потрапивши на «той» світ, душі покійників, як вірять, не втрачають зв'язку з живими родичами. Можуть з'явитися в земному світі в часі найбільших поминальних днів у році чи явитися уві сні. Сон з покійником трактується в народній свідомості як прихід душі померлого, який відбувся насправді. У сюжетах таких оповідок та бувальщин мерці повідомляють про свою

⁴¹ Філарет Колесса, «Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, ССХІІ (Львів, 2001): 7–82.

⁴² Чубинский, *Труды...* 102–103.

⁴³ Галайчук, «Традиційні уявлення про смерть та померлих...», 1353–1354; Галайчук і Солоп, «Традиційні уявлення про самогубців...», 931.

⁴⁴ Солоп, «Звичаєво-обрядовий супровід винесення померлого з рідної оселі...», 263.

⁴⁵ Леонид Ленчевский, «Похоронные обряды и поверья в Староконстан. у. Вольнской губ.». *Киевская старина*, т. 66, кн. 7, отд. 4 (1899): 75; Беньковский, «Смерть, погребение и загробная жизнь...», 254.

⁴⁶ Галайчук, «Традиційні уявлення про смерть та померлих...», 1354.

⁴⁷ Лідія Легенчук (1947 р. н.), записала А. Кривенко 7 липня 2013 р.

посмертну долю, просять про допомогу, дають вказівки та накази. Згідно зі свідченнями респондентів, потойбіччя постає своєрідним «царством» зі своїми законами та правилами. Душі померлих нібито являються живим лише через те, що їм «дозволяють» це зробити «слуги», «влада». В таких оповідках часто вживають форму: «пускають», «дозволяють», «тримають», не конкретизуючи, хто саме. Згідно з твердженнями респондентів, покинути засвіти і явитися до живих їм дозволяють лише в нічну пору: *«Вдень не прийдуть, бо їх там не пустять вдень. А вночі їх воля: куди хоч, туди йди»* (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁴⁸.

Прикметною є розповідь старожилки с. Слобода Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., яка підкреслює, що зараз померлі не «ходять» до живих, бо їм не дають на це дозволу:

*«Колись казали, що і вмерші ходили... А зара не ходе ніхто, не пускают... Там вже тримают. Там є тоже закон якийсь, на тому світі... Там багато є слугів... Колись ходили покойніки, а зара ніхто не пускає. Всі там сидят... Він (померлий чоловік. – А. К.) каже [уві сні]: “Нас пускают на святки до хатів...” На Великдень, на Різдво, на які великі святки... Там тоже є власть»*⁴⁹.

Існує переконання про те, що і жива людина могла уві сні перетнути межу між обома світами та опинитися у потойбіччі. Згідно з розповіддю респондентки зі с. Мерва Горохівського р-ну, жінка у летаргічному сні «бачила» начебто «дідуня з бородою», від якого отримала поради, як продовжити земне життя:

*«В нашому селі такого не було, то було ще до Першої світової війни... прийшли за жінкою, тобто за бабою. Вона старша була, років мала семдесят. Прийшли, а вона проснулась і сіла. Ті стали ховатися, невдобою стало, що прийшли забирати [на цвинтар], а вона жива. Вона жила ще після того дев'ять років. І сказала, що їй сказав: “Тобі ще не пора”. І сказав, що “корову без фартушка не доїти, в п'ятницю хліба не пекти”, а третього не скажу, бо сказав, “як скажу, то вмру”. Ще жила дев'ять років. Сказала, що старий дідуньо сидів і сказав до неї, що їй ще не пора...»*⁵⁰

У народних уявленнях загробний світ сприймався як продовження земного. Мовляв, потрапивши на той світ, людина продовжує займатися своїми земними клопотами та працювати. У сюжетах бувальщин дорослі займаються тими ж справами, що й за життя, або ж виконують інші обов'язки:

«Навіть я свого питалася хазяїна (чоловіка. – А. К.): “Там, – кажу, – роблят?..” Приснився... Каже: “Аякже, роблят”. А я кажу: “Не хочу навіть вмирати, як треба ще робити”. Він каже: “Не бійся. Ти не будеш там мучитися”» (с. Слобода Стк. Хм.)⁵¹;

⁴⁸ Лідія Легенчук (1947 р. н.), записала А. Кривенко 7 липня 2013 р.

⁴⁹ Марія Пастушенко (1928 р. н.), записала А. Кривенко 12 липня 2014 р.

⁵⁰ Петро Адамчук (1927 р. н.), записала А. Кривенко 9 липня 2010 р.

⁵¹ Марія Пастушенко (1928 р. н.), записала А. Кривенко 12 липня 2014 р.

«Був у нас чоловік один. Тож же – родич. Дуже любив торгувати... Там купить, а там продасть. А він раптово вмер. І сниться жінці, моїй племінниці: “Ти знаєш: торгую-торгую – і грошей нема”. І як хтось вмер, то поклали гроші в ту труну...» (с. Оржів Рвн. Рвн.)⁵²;

«В мене чоловік вже одинадцять літ сниться. Кожну ніч я з ним роблю. І машину він возить, і все [робить]. А до хати кличу – ніколи не прийде. Кажу: “Йди додому”. Ні, не йде. Але сниться, що я з ним все роблю: і картоплю вибираю, і все-все роблю» (с. Йосипівка Бск. Лв.)⁵³;

«Загробне життя повинно ж бути... От, померла моя баба, і їй, ну, вже, приємерно, треба робить рік. В цю ніч мені сниться, що, здається, я прийшла туди до бабушки на кладбище. От, я прийшла – і так, як у тунелі мені треба ходити. І я так бистро зайшла в той тунель. Коли я вже зайшла в той тунель, я вже дивлюсь назад, – в мене вже заслонка. Я вже назад не можу вийти, я вже йду вперед. Іду я вперед – такі понасіпані горбочки... Нема ніде ні сонця, нічо' ніде... Коли мене вже питає з одної сторони такий мужчинський голос: “Ліда, куди ж ти йдеш?” А я кажу: “Я йду, шукаю свою бабушку”. А він каже: “А як ти сюди потрапила?” Ну, кажу: “Тако прийшла, мені було одкрито, і я зайшла сюди”. – “Це, – каже, – не всі сюди зайдуть... То ти йди тако прямо... і ти там побачиш свою бабушку”. І я, здається, так уже довго йшла. Коли я прихожу – начебто так, як у Житомирі да на Житньому базарі. Так сидять геть чисто всі вряд жінки. Я дивлюсь – і моя бабушка сидить. І я прямо йду до неї. А вона сидить і... перетирає білу глину, два таких великих куски глини тре одна об другу. А я кажу: “Бабушка, що ви тут робите?” А вона каже: “Ліда, чо' ж ти сюди прийшла?” Кажу: “Прийшла вас побачити. А що ж це ви таке робите?” А вона каже: “Оце я така стара, слаба, то мені дали таку роботу, а другім – хто молодший да крепший, то дають велику роботу робить. А мені дали цюю роботу, глину терти, перетирати, бо, каже, треба скрізь робить ремонт”. І каже до мене: “Йди скоресенько, тільки вже назад ти не вертайся, бо тобі далеко... Йди скоренько сюдою, то ти вийдеш, бо зара будуть закривать уже ворота, і ти не вийдеш сюди”. Я, здається, тільки ступила шаг... І вже я не тут, в оцім подземнім царстві, а вже я зверху. І зразу я прокинулася» (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁵⁴.

Турбуючись про посмертну долю душі покійника, під час похорону клали йому в труну всі необхідні речі, взуття, навіть запасний одяг. У народній уяві померлі користуються тими ж предметами щоденного вжитку, що й за життя.

⁵² Віра Кужель (1929 р. н.), записала А. Кривенко 7 листопада 2019 р.

⁵³ Деонізія Чучман (1944 р. н.), записала А. Кривенко 5 липня 2015 р.

⁵⁴ Лідія Легенчук (1947 р. н.), записала А. Кривенко 7 липня 2013 р.

Для цього їм в труну кладуть гребінець, бритву, палицю тощо. Якщо ж із якоїсь причини чогось «потрібного» не поклали, після поховання покійник являвся уві сні з проханнями чи докорами. Відтак забуту річ закопували на могилі або клали в труну наступному покійнику, щоб передати на «той» світ:

«Тоже беруть, кладуть же ж людям і таку одягу... ну, вдягають гарно, а потом кладуть ше стару одягу, робочу. Шоб вона там перемінилася» (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁵⁵;

«Хрестики, кладуть палицю, окуляри. Одній моїй родичці чоловік приснився з такою бородою. “А чого ти з такою бородою?” – “Бо не маю машинки поголитися”. То передала йому машинку» (с. Оржів Рвн. Рвн.)⁵⁶;

«Моя дочка... вийшла заміж, а в неї свекруха. Ну, кожна баба собі вже готувить одягу якусь на смерть... Два сини були в неї в Житомирі. То вони забрали неї в больницу в Житомир, і вона там довго не полежала, померла. То вони там одягу купили... а ця одяга вся осталась тут. І вже сниться дочці моїй, невістці: “Мені холодно. В мене светер був. Чо’ мені светра не вдягнули?” Вона приходить: “Ви знаєте, мамо, мені сниться свекруха, шо їй холодно і шо светра тре”. Кажу: “А неї одяга де?” Каже, шо там лежить у скрині і лежить у вузлі. Кажу: “Возьми того светра да хто вмре [поклади]”. Якраз вмерла неїна сестра. Кажу: “Возьми і занеси. І скажи, шо передайте”. Вона занесла і, там, де вона поклала: чи в ямі, чи коло труни, чи в труні, – не знаю. І перестало сниться. Вона отдала його. І був осьо в нас, одрізали ногу. Сахар (цукровий діабет. – А. К.), да одняли ногу. Ну, то він ше без ноги пожив, не знаю скілько... А вони ногу вже отдали, там, жінчиному брату: “На, занеси да закопай неї, шоб не валялося, шоб собаки не тягали”. А де вони закопали, Господь його знає. То снилось тоже цій жінці, як він помер, шо: “Хай принесе мені ногу”» (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁵⁷;

«А, як ховают, то це... бритися кладут, рушника кладут. Ми не поклали йому цього бритвинного прибора. А потом подивилися: шукали, шукали і не найшли. Я якось взяла собі в голову, шо це вже не поклала... А біжить він (чоловік. – А. К.), а я гукаю. Кажу: “Толя, ти куди біжиш?” – “Я не маю часу”, – так він до мене. Це мені сниться. Я кажу: “То як будеш йти назад, візьмеш бритися і рушника”. А він каже: “Мені рушника похресниці поклали. В мене є рушник. А я не маю часу”. І побіг. Як я прокидаюся – то вже видно, ранок уже. Ну, то я йду, там... Я кажу: “Галю, йди но сюди. Таке і таке мені приснилось”. А вона каже: “Знаєте, тьотю, – ми поклали рушника на ноги. А ви шо, не бачили?”» (с. Зозулинці Хм. Вн.)⁵⁸;

⁵⁵ Лідія Легенчук (1947 р. н.), записала А. Кривенко 7 липня 2013 р.

⁵⁶ Віра Кужель (1929 р. н.), записала А. Кривенко 7 листопада 2019 р.

⁵⁷ N (1933 р. н.), записала А. Кривенко 12 липня 2013 р.

⁵⁸ Ніла Задорожнюк (1938 р. н.), записала А. Кривенко 8 липня 2014 р.

«Наражали їй. І не мона розчесати, то вони обрізали [волосся] та її викинули. Та й сниться: “Отдайте коси”. Одна тожже була вмерла, і каже: “Нема в шо перебратися”. Її оділи, а туди не вклали. І сниться, шо нема в шо перебратися. То тут вмерла людина, то кинули туди, передали їй. Так треба...» (с. Слобода Стк. Хм.)⁵⁹.

В уявленнях волинян про потойбічне буття неохрещених померлих дітей превалює переконання, що вони не можуть знайти вічного спокою, поки їх не охрестять, приречені блукати між світами у подобі потерчат, мавок, русалок. Водночас існували переконання, що ці діти стають ангелами і одразу потрапляють до неба. За свідченнями респондентів, душі всіх померлих дітей, включно з неохрещеними, перебувають під опікою своїх родичів і на тому світі. Не випадково немовлят хоронили на могилах родичів:

«Питаю [уві сні] за племінника мого [померлого]: “Слухай, а ти Вітю бачиш?” – “Бачу, я його гляжу”. Отак у сні говорив» (с. Оржів Рвн. Рвн.)⁶⁰;

«В мене помер хлопчик, два місяці. І померла його мати хрещена, шістнадцять роки. Він вмер в серпні, а вона вмерла після Нового року якраз. То вона мені снилася часто, шо вона така, як вона є, а він меншенький. Якось приснилося, шо він прийшов такий фанний, високий... Я кажу до нього: “Де ти взявся?” Він каже: “Мене баба з хресною послала спитати, шо ви робите”. Я кажу: “То будь зо мною”. – “Не, – каже, – мені треба йти бігом, бо баба казали, шоб я довго не був”. І снилося мені, шо вона (хресна. – А. К.)... біля кладбища, шо тако повно дітей, а вона всередині з малим грається. “Подояночки, – вони казали, – ми граєм”. Танцювали... То ангелики» (с. Кутрів Грх. Влн.)⁶¹.

Поряд з поширеними переконаннями про те, що молоді дівчата і хлопці, котрі померли неодруженими, також приречені блукати по світу в подобі русалок чи мавок, вдалося зафіксувати уявлення про те, що й на «тому» світі вони здатні знайти собі пару та одружитися. Зі свідчень респондентів, вони являлися родичам у снах і просили передати весільний одяг чи взуття для свого шлюбу. З такими уявленнями пов'язаний похоронний звичай, згідно з яким молодих хлопця чи дівчину наряджали у весільний одяг, пекли їм коровай, одягали обручку та обирали для покійника нареченого / наречену. Імітація весілля мала забезпечити душі покійника щасливу посмертну долю, адже тоді померлий ніби пройде один з основних етапів життєвого циклу:

«...ховали у вельоні таку молоду дитину. І коровай несут, і гільце несут. А там була одна дівчина, казали, шо померла. Приснилась матері, шо: “Мені не дали ні вельона, нічо’. Купи мені вельона, купи мені плаття, мешти і вийди

⁵⁹ Марія Пастушенко (1928 р. н.), записала А. Кривенко 12 липня 2014 р.

⁶⁰ Віра Кужель (1929 р. н.), записала А. Кривенко 7 листопада 2019 р.

⁶¹ Ірина Нижник (1944 р. н.), записала А. Кривенко 8 липня 2010 р.

на шосе, і буде їхати машина – ти передаси”. То ця мати вийшла, довго вона стояла з цим усім. Їде машина, а це машина воєнна. І везут воєнного солдата загиблого. Це їй женіх. Вона передала» (с. Петриківці Хм. Вн.)⁶²;

«Розказувала жінка, померла її дочка молода. І хоронили – і забули положити їй весільні туфлі... І от пройшло декілька днів, сниться матері: “Мамо, ви мені не положили весільних туфлів... Ви поїдьте в Ровенську область... і село [сказала]. Там помер хлопець, і ви передасте ті туфлі...” Каже: “Я поїхала туди і кажу, що привезла туфлі, хоче передати”. Там плач, крик, сьогодні тільки він помер... Ну, каже, попросила... Ну, в людей горе, але каже: “Ввійдіть і в моє горе”. Ну і положила ті туфлі йому в труну... Пройшло, каже, сорок день, і сниться мамі знов, що дочка каже їй: “Дякую, мамо, за туфлі. Я взяла, і ми з ним щасливі”. І все. От, каже: “Бач, найшла там своє щастя”» (с. Стара Лішня Івн. Влн.)⁶³.

У світоглядній традиції межа між обома світами умовна, про що свідчать переконання про земну присутність душ померлих в часі календарних свят та поминальних дат. Так, як і за життя, душі померлих святкують, танцюють, співають, відправляють церковні служби. Народна традиція чітко регламентувала заборону на виконання господарських робіт (білити, прати, обробляти ґрунт і т. ін.) в часі поминальних дат, пояснюючи це тим, що душі померлих від цього будуть страждати. Згідно з розповідями респондентів, душі дітей являються матерям у понівеченому вигляді: брудними, змореними, пораненими. Жительці с. Рибчинці Хмельницького р-ну Вінницької обл. приснилася їй покійна дитина з важкою ношею в руках – бур’яном. Причиною, мовляв, було те, що жінка полола город на Провідну неділю:

«То це тоже йдуть на цвинтар, на Проводи... після Великодня. Колись одна жінка в нас ходила на роботу, та й в цей день осталася та й пошла полоти в себе на городі. Каже: “Я сіла і здрімнула. Та й сниться мені: всі йдуть такі дітки гарні, повбирані, а моя йде і бур’яну несе трошки...” Казала: “Доки жити буду, я в той день нічого не буду робити”» (с. Рибчинці Хм. Вн.)⁶⁴.

Як і за життя, людські душі начебто відчують голод. У народній уяві, вони харчуються не лише їжею, парою від неї, а й молитвою. Сон, в якому покійний просить їжі, вважається ознакою, що варто помолитися, замовити церковну службу, відвідати могилу чи дати милостиню.

Повсюдно на Волині досі існує звичай залишати їжу після святвечірньої трапези напередодні Різдва, подекуди після великоднього розговіння, а часом після кожної вечері. Для покійних заведено залишати продукти на могилах,

⁶² Лідія Метъ (1934 р. н.), записала А. Кривенко 6 липня 2014 р.

⁶³ Лариса Федорук (1941 р. н.), записала А. Кривенко 10 серпня 2013 р.

⁶⁴ Марія Лесько (1935 р. н.), записала А. Кривенко 5 липня 2014 р.

зокрема в часі великоднього тижня на Навський Великдень чи у Провідну неділю. Існує стале переконання, що душі померлих дітей на «тому» світі споживають ягоди і фрукти. Поширеною є заборона для матерів, котрі поховали дітей, споживати яблука і груші до Спаса. У селах Жовківського, Бродівського, Буського р-нів Львівської обл. та Хмельницького р-ну Вінницької обл. ця заборона стосувалася також споживання ягід до Івана Купала. Діти порушників такої заборони нібито не отримають частування на «тому» світі:

«...тут одна жінка працювала зі мною. В неї хлопчик впав в окріп і помер. І їй приснилося... на Паску. Як священник виходє з церкви святити, ті душі дитячі маленькі ідут до тетраподу (стіл, що стоїть у центрі храму перед іконостасом. – А. К.). Ідут зі своєю посудиною, з каночками, з ягодами. А вона каже – мій син йшов на самим остатку з порожньою каночкою. Каже: “Моя мама мої ягоди з’їла”. Бо їла до Івана. Відтоді вона більше ніколи не їсть» (с. Добросин Жвк. Лв.)⁶⁵;

«Не можна до Спаса їсти (але тепер їдять). В кого, казали, повмирали діти чи, там, батьки, – то не можна було їсти. А вишень, тоже казали, в кого діти повмирали, не можна їсти до Івана. Хто помирав, то не можна було [їсти], бо там на тому світі йому (померлому. – А. К.) не дадуть тоже» (с. Морозівка Хм. Вн.)⁶⁶;

«Як дитина померла, то там всім будут давати, а їй не дадут. Скажуть: “Твоя мама зїла”. Ото я чула. То до Спаса – яблук» (с. Клебани Жвк. Лв.)⁶⁷;

«До Івана не можна було їсти ягодів тій людині, якій вмерла дитина, бо Ісус Христос буде роздавати, а скаже: “Твою ягідку мама з’їла”» (с. Йосипівка Бск. Лв.)⁶⁸.

Поява покійників не лише у визначені календарною традицією періоди, а й щодень також підтверджує переконання про умовність межі між земним та потойбічним світами. Навіть перебуваючи на «тому» світі, мерці спостерігають за своїми кривими. Вони, мовляв, відчують земні емоції: тугу за рідними, бажання ними опікуватися чи, навпаки, злість або жагу помсти. У народних переконаннях мерці являються уві сні, щоб попередити про нещастя чи смерть когось з близьких, дають настанови, провіщають майбутнє. Вірять, що людина, котра пообіцяє приходити, неодмінно буде являтися по смерті, оскільки на «тому» світі її примусять виконати обіцянку:

«Кажє: “Як я вму, то я тобі житє не дам”. То кажуть, цюю людину будуть звідти посилать: “Йди вже. Раз ти обіщав, то ти йди”» (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁶⁹;

⁶⁵ Ганна Колуб (1941 р. н.), записала А. Кривенко 25 червня 2017 р.

⁶⁶ Любов Тимошук (1939 р. н.), записала А. Кривенко 4 липня 2014 р.

⁶⁷ Марія Івань (1935 р. н.), записала А. Кривенко 23 червня 2017 р.

⁶⁸ Тадей Веселовський (1942 р. н.), записала А. Кривенко 5 липня 2015 р.

«Як вмер мій батько, мати дуже плакала... А він їй сниться вночі: “Не плач, чого ти плачеш? Недовго будеш жити після мене!” Це правда» (с. Оржів Рвн. Рвн.)⁷⁰;

«А баба вмерла... але що не скажу, то вона все знає... Як вона знає, що буду хату розбирати? Років вже з п'ять померла, то вона мені сниться. Кричить, що не розбирай моєї хати... Вмерші все знають... Прийшла до мене сестра. Каже: “Будеш хату мастити на святки?” Кажу: “Не буду мастити, не буду рушників прати”. Та й пішла вона додому. Сниться їй... вночі, що баба гріє воду... Каже: “Грію воду, буду рушники прати...” Вона знала. Знала, що я казала, що не буду... В мене баба друга, то вмерла. Каже... до неї: “Знаєш, Ганю, за дітей будуть давати гроші”. А ше не давали нікому гроші... Їй сниться так. Нікому не давали грошей за дітей, а вона вмерша, і каже, що будуть давати гроші за дітей. Каже, пройшло, може, з півроку, – видали їй гроші. Як вона знає в тому світі, в землі? А ми не знаємо, а вона знає, що будуть платити гроші. Все мертві знають» (с. Слобода Стк. Хм.)⁷¹;

«Да, каже, вмерла мати. І каже: “Я буду ходити”. Дві дочки в неї були, ше такі незамужні, молоді дуже. То [сусідка] казала: “Я її бачила, що вона приходила, їм совєтовала, що робить... Розмовляла з ними, і совєтовала, і радилась...” Кажуть, якщо пообіцає, то буде ходити. І божилася, хрестилася, казала, що приходила, поки ці дівчата не вийшли заміж. А тоді вона (покійна мама. – А. К.) вже каже: “Все: хазяйнуйте, і робіть, і живіть”. Як жить, що робить, і за кого йти заміж радила їм. Вона кожний день ходила. Просто вона вмірала і сказала: “Я вам буду помагати, поки ви не вийдете заміж”» (с. Стара Олександрівка Чрн. Жт.)⁷²;

«Розказувала сусідка моя. Оце ж тиждень снівся сон. Її дочка у вісімнадцять років розбилася на мотоциклі. І це вже пройшло двадцять п'ять років. І от їй сниться, що вона купила квартиру, і щоб мама перебиралася у цю квартиру, дає їй ключі. Но мати відказалася від цих ключів. Каже: “Донечка, я їх не буду брати, ці ключі”. То це поживе на цім світі... Ну це вона вже так, що давала ключі, – вже просить до себе матір» (с. Грушки Влд.-Влн. Жт.)⁷³;

«Я знаю, як мати моя вмерла... Часто в мене ангіна була, то вже я, як часом болить да душусь, – мати прийде і ше й будить: “Маруся, вставай, бо ти душишся”. Я не раз схоплюся. Да, таке було» (с. Клігище Чрн. Жт.)⁷⁴;

⁶⁹ Лідія Легенчук (1947 р. н.), записала А. Кривенко 7 липня 2013 р.

⁷⁰ Віра Кужель (1929 р. н.), записала А. Кривенко 7 листопада 2019 р.

⁷¹ Марія Пастушенко (1928 р. н.), записала А. Кривенко 12 липня 2014 р.

⁷² Віра Кучер (1932 р. н.), записала А. Кривенко 4 липня 2013 р.

⁷³ Лідія Ковальчук (1928 р. н.), записала А. Кривенко 5 липня 2013 р.

⁷⁴ Марія Заброцька (1945 р. н.), записала А. Кривенко 6 липня 2013 р.

«Мені часто і мама снились. Мені мама як присниться – погано... Погано шось, шось дають знать. Шось таке буде не те... Колись приснилося: “Не пускай курей, бо шуляк курку вб’є”. То я рано пустила і пішла доїть... Видоїла корову, вихожу, – шуляк убив курку. Давали знать, шоб не пускала я» (с. Вільськ Чрн. Жт.)⁷⁵;

«Я знаю, мені мама тільки присняться, то обізательно в нашій сім’ї шось случиться. От сестра... встає рано і каже: “Мені мама приснилися, шо поцілували мене в лице”. Вона розпалила грубку і пішла на роботу на цілий день... І в неї пожар був... І от мені тільки мама приснилися. Кілька раз снилися, то всігда: то сестра дуже заслабла, то чоловікові операцію робили. Кажут, як це своє, то – як застерігає. А кажут, шо це мерці сняться на погоду. Всі так кажут. Погода поміняється, то і мерці сняться. Так кажут всі старі люди» (с. Зозулинці Хм. Вн.)⁷⁶.

Отже, в народних уявленнях волинян місцями локалізації потойбіччя є небо, підземелля. Водойма виступає своєрідною межею між обома світами і демонічним локусом, у якому перебувають душі «нечистих» покійників, русалки та інша «нечисть». Поширеними серед волинян є народнохристиянські уявлення про те, що душі праведників потрапляють до раю, а грішників – до пекла. Чітко простежуються уявлення волинян про потойбіччя як царство, до якого душі потрапляють крізь браму. Згідно з переконаннями, брама до раю відкрита в часі великодніх, рідше різдвяних чи троєцьких свят. У загробному світі людина підкоряється певним правилам і законам. Волиняни вірять, що душі померлих на «тому» світі перебувають під наглядом небесної «влади», «слуг» і лише з їхнього дозволу навідуються до живих родичів в часі великих поминальних дат або й щоночі. У моменти таких з’яв, які часто відбуваються уві сні, душі померлих, окрім іншого, повідомляють родичам про свою посмертну долю та життя після смерті. У народних уявленнях волинян потойбіччя майже не відрізняється від земного світу. Згідно з зафіксованими матеріалами, після смерті люди продовжують виконувати роботу, зберігають ті ж звички і вподобання, які були властивими їм за життя. Молодь знаходить собі пару та одружується, а діти – перебувають під опікою своїх старших родичів або ж Ісуса Христа чи Діви Марії. І після смерті душі нібито здатні відчувати голод, спрагу, втому, гнів, жаль та інші людські потреби та емоції, що спонукає їх до посмертних відвідин земного світу.

У народних переконаннях межа між обома світами є умовною, оскільки повсюди існують сталі переконання про здатність померлих втручатися в людське життя. Вони дають живим настанови, провіщають майбутнє, попере-

⁷⁵ Антоніна Варецька (1935 р. н.), записала А. Кривенко 9 липня 2013 р.

⁷⁶ Ніла Задорожнюк (1938 р. н.), записала А. Кривенко 8 липня 2014 р.

джають про нещастя, хворобу та смерть. Окрім опіки, померлі докоряють, карають живих за недотримання заборон в часі поминальних дат та великих календарних свят. Народні переконання про можливість впливу померлих на живих детермінували появу цілої низки звичаєво-обрядових практик та ритуалів вшановування і задобрювання померлих родичів (звичаї частування душ померлих в часі поминальних дат, запрошення на трапезу, залишення покійникам частки страв, звичаї передавання на той світ особистих речей покійника тощо).

Перетнути межу між обома світами, в народній уяві, могли не лише душі померлих. Згідно зі свідченнями респондентів, перебуваючи в стані сну, жива людина також могла потрапити в засвіти. У таких сюжетах провідниками в потойбіччя був міфічний образ «старенького дідуса», але найчастіше хтось із померлих родичів.

Загалом уявлення волинян про потойбіччя збіжні з уявленнями мешканців інших етнографічних теренів України та сусідніх народів⁷⁷. У світоглядній та обрядово-звичаєвій традиції зафіксоване добре збереження давніх уявлень та пов'язаних з ними звичаїв. Зокрема вірування про те, що померлі в потойбіччі виконують роботу, звичай передавати покійнику гроші, одяг, улюблені речі, закопавши їх на могилі чи поклавши в труну іншому покійнику. На території історико-етнографічної Волині вдалося зафіксувати колоритні бувальщини про провіщання майбутнього, перебування людей у засвітах під час сну, передавання покійнику предметів, розкопування могил і т. ін. Добра збереженість архаїчних світоглядних та обрядових явищ і широка варіативність демонологічних сюжетів про посмертне буття засвідчують багатство традиційної культури волинян та обґрунтовують потребу подальшого вивчення різних ділянок етнокультури на історико-етнографічній Волині.

REFERENCES

- Arkhip IN NAN Ukrayiny, f. 1, op. 2, od. zb. 737, ark. 1–283 (Kryvenko A. Kalendarni zvychayi ta povir"ya volynyan. Pol'ovi materialy, zibrani v selakh Khmil'nyts'koho rayonu Vinnyts'koyi oblasti, Starokostyantynivs'koho ta Bilohirs'koho rayoniv Khmel'nyts'koyi oblasti, Lanovets'koho rayonu Ternopil's'koyi oblasti, 2014 r.) [in Ukrainian].
- Arkhip IN NAN Ukrayiny, f. 1, op. 2, od. zb. 773, ark. 1–109 (Kryvenko A. Kalendarni zvychayi ta povir"ya volynyan. Pol'ovi materialy, zibrani v selakh Bus'koho ta Brodivs'koho rayoniv L'vivs'koyi oblasti, 2015 r.) [in Ukrainian].

⁷⁷ Володимир Гнатюк, “Похоронні звичаї й обряди”. *Етнографічний збірник XXXI–XXXII* (Львів, 1912): 131–424; Роман Гузій, *З народної танатології: карпатознавчі розсліди* (Львів, 2007); Колесса, “Вірування про душу й загробне життя...”: 7–82; Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди I* (Житомир, 2007); Зенон Кузеля, “Посижіне і забави при мерци в українським похороннім обряді”. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка CXXI* (Львів, 1914): 173–224; Валентина Сушко, *Життя нескінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст.* (Харків, 2012).

- Arkhiv IN NAN Ukrayiny, f. 1, op. 2, od. zb. 800, ark. 1–63 (Kryvenko A. Kalendarni zvychayi ta povir"ya volynyan. Pol'ovi materialy, zibrani v selakh Zhovkivs'koho rayonu L'vivs'koyi oblasti, 2017 r.) [in Ukrainian].
- Arkhiv LNU im. Ivana Franka, f. R-119, op. 17, spr. 337-E, ark. 1–53 (Pol'ovi etnografichni materialy do temy «Demonolohiya», zafiksovani studentkoyu tret'oho kursu Kryvenko Anastasiyeyu Oleksandrivnoyu 5–20 lypnya 2010 r. u Horokhivs'komu rayoni Volyns'koyi oblasti) [in Ukrainian].
- Arkhiv LNU im. Ivana Franka, f. R-119, op. 17, spr. 496-E, ark. 1–122 (Pol'ovi etnografichni materialy do temy «Kalendarnyy plast volyns'koyi demonolohiyi», zafiksovani aspirantkoyu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrayiny Kryvenko Anastasiyeyu Oleksandrivnoyu 3–15 lypnya 2013 r. u Chernyakhivs'komu, Chervonoarmiys'komu, Volodars'ko-Volyns'komu rayonakh Zhytomyrs'koyi oblasti) [in Ukrainian].
- Arkhiv LNU im. Ivana Franka, f. R-119, op. 17, spr. 497-E, ark. 1–80 (Pol'ovi etnografichni materialy do temy «Kalendarnyy plast volyns'koyi demonolohiyi», zafiksovani aspirantkoyu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrayiny Kryvenko Anastasiyeyu Oleksandrivnoyu 6–11 serpnya 2013 r. u Sokal's'komu rayoni L'vivs'koyi oblasti ta Ivanychivs'komu rayoni Volyns'koyi oblasti) [in Ukrainian].
- Benkovskii, I., 1902, From the field of folk beliefs about people from that world. *Kievskaiia starina*. 78, 9, 2, 108–110 [in russian].
- Benkovskii, Ivan, 1896, Death, burial and the afterlife according to the concepts and beliefs of the people. *Kievskaiia starina*. 54, 9, 8, 229–261 (in russian).
- Davydiuk V., 2005, *Primordial mythology of Ukrainian folklore*. Luts'k: Volyn. obl. druk [in Ukrainian].
- Halaichuk, V., & Solop, B., 2019, Traditional attitudes toward suicides on the territory of historical and ethnographic Volyn, *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriiia istorychna*, L'viv, 927–951 [in Ukrainian].
- Halaichuk, V., 2017, Traditional beliefs about death and the dead persons on the historical and ethnographic Volyn. *Narodoznavchi Zoshyty* 6, 1343–1373 [in Ukrainian].
- Hnatiuk V., 1912, Funeral customs and rites, *Etnografichnyj zbirnyk*, t. XXXI–XXXII, L'viv, 131–424 [in Ukrainian].
- Horoshko L., 2007, *Symbolic functions of water in the rites and beliefs of the Ukrainian Carpathians*, avtoref. dys. ... kand. ist. nauk, Lviv [in Ukrainian].
- Huzii, R., 2007, *From folk tonatology: carpathological researches*, L'viv: IN NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
- Ilarion mytropolyt, 1992, *Pre-Christian Beliefs of the Ukrainian People: Historical and Religious Monograph*, Kyiv: Oberegy [in Ukrainian].
- Ivannikova L., 2008, Beliefs in mermaids on the Podillia-Volhynia border region, *Velyka Volyn'*, t.2, vyp. 39, Zhytomyr, 106–115 [in Ukrainian].
- Kolessa F., 2001, Beliefs about the soul and the afterlife in Ukrainian funeral and memorial rites, *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, t. CCXLII, L'viv, 7–82 [in Ukrainian].
- Konobrodska V., 2007, *Funeral and memorial rites of Polissia*, Zhytomyr [in Ukrainian].
- Kopernicki, I. (1887). A contribution to the ethnography of the Ruthenian people in Volynia from the materials collected by P. Zofia Rokossovskaja in the village of Jurkowschchyzna in the Zwiahel region. *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej* (Vol. 11, pp. 130–228) [in Polish].
- Kravchenko V., 1920, Customs in the village of Zabridy and some other localities not far from this village in Zhytomyr region in Volhynia, *Etnografichni materialy*, Zhytomyr: Robitnyk [in Ukrainian].

- Krylovets', N. (2008). *Abyss. Stories and legends*. Rivne [in Ukrainian].
- Kryvenko, A. (2020). *Folk demonology of Volhynia: calendar and ritual context*. Lviv [in Ukrainian].
- Kuzelia Z., 1914, Sitting and entertainment near the dead in the Ukrainian funeral rite, *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, t. CXXI, L'viv, 173–224 [in Ukrainian].
- Lenchevskij L. 1899, Funeral rites and beliefs in Starokonstan. Region in Volhynia, *Kievskaja starina*, 66, 7, 4, 70–78 [in russian].
- Proceedings of the ethnographic-statistical expedition in the Western Russian region, equipped with the Imperial Russian Geographical Society., 1872, *Materialy i issledovaniia, sobrannye P. P. Chubynskim. Sankt-Peterburh*, t. 1: Verovaniia y sueverii. Zahadky y poslovitsy. Koldovstvo [in Ukrainian].
- Siletskyi, R., 2011, *Rituals and folk beliefs during Christmas*. L'viv: LNU im. I. Franka [in Ukrainian].
- Silets'kyj R., 2017, Builder in demonological beliefs of Volhynia region, *Narodoznavchi zoshyty* 6, 1336–1342 [in Ukrainian].
- Sokalski, B. 1899. Sokal of poviat in the geographic, ethnographic, historical and economic terms. Lviv [in Polish].
- Solop, B., 2016, The customary and ritual accompaniment of carrying-out the deceased in the burial tradition of Volyn people (Based on the materials gathered in Zhytomyr and Vinnytsia regions), *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriiia istorychna*, 52, L'viv, 259–272 [in Ukrainian].
- Sushko V, 2012, *Endless Life: Funeral Rituals of Ukrainians of Slobozhanshchyna in the 19th – 21st Centuries*, Kharkiv [in Ukrainian].
- Teodorovych N., 1899, *Historical and statistical description of churches and parishes of the Volyn diocese*, v. 4 [in russian].

Перелік скорочень адміністративних назв областей і районів:

- Бск. Льв. – Буський р-н Львівської обл.
- Влд.-Влн. Жт. – Володарсько-Волинський р-н Житомирської обл.
- Грд. Ів.-Фр. – Городенківський р-н Івано-Франківської обл.
- Грд. Чрн. – Городнянський р-н Чернігівської обл.
- Грх. Влн. – Горохівський р-н Волинської обл.
- Жвк. Льв. – Жовківський р-н Львівської обл.
- Зрч. Рвн. – Зарічненський р-н Рівненської обл.
- Івн. Влн. – Іваничівський р-н Волинської обл.
- Клм. Ів.-Фр. – Коломийський р-н Івано-Франківської обл.
- Кос. Ів.-Фр. – Косівський р-н Івано-Франківської обл.
- Лбш. Влн. – Любешівський р-н Волинської обл.
- Мнв. Влн. – Маневицький р-н Волинської обл.
- Овр. Жт. – Овруцький р-н Житомирської обл.
- Рвн. Рвн. – Рівненський р-н Рівненської обл.
- Рпк. Чрн. – Ріпкинський р-н Чернігівської обл.
- Скл. Льв. – Сколівський р-н Львівської обл.
- Снт. Ів.-Фр. – Снятинський р-н Івано-Франківської обл.
- Сок. Льв. – Сокальський р-н Львівської обл.
- Срн. Рвн. – Сарненський р-н Рівненської обл.
- Стк. Хм. – Старокостянтинівський р-н Хмельницької обл.

Стр. Льв. – Стрийський р-н Львівської обл.

Стс. Льв. – Старосамбірський р-н Львівської обл.

Тлм. Ів.-Фр. – Тлумацький р-н Івано-Франківської обл.

Хм. Вн. – Хмельницький р-н Вінницької обл.

Чрв. Жт. – Червоноармійський р-н Житомирської обл.

Чрн. Жт. – Черняхівський р-н Житомирської обл.

Чрн. Чрн. – Чернігівський р-н Чернігівської обл.

OTHERWORLDLY EXISTENCE IN THE IMAGINATION OF THE VOLHYNIANS

Anastasiiia KRYVENKO

Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine

Department of Ethnology of Modernity

15 Svobody avenue, Lviv, 79000, Ukraine

e-mail: n.d.kryvenko@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9353-2919>

The article provides the historic and ethnographic characteristics of the of the Volhynian's traditional demonologic ideas about the afterlife, the posthumous fate of the souls of the dead, represented in the worldview, customary and ritual phenomena of the ethnoculture.

On the basis of the ethnographic sources of the 19th and 20th cc. and the materials of the modern field research, the folk ideas of the Volhynians about the localization of the afterlife, the borders of the earthly and afterlife worlds, the periods of their penetration, the posthumous fate of souls, the customary and ceremonial and magically ritualistic methods of reverence, flatter and protection against the undesirable influence of the dead and providing them with peace after death were determined. The local peculiarity and the current state of the studied phenomena in the territory of the ethnographic Volhynia have been explored.

Water is a symbol of a boundary between both worlds and a demonic locus of the souls of the dead, mermaids and other "evil spirits" exist. Folk-Christian ideas that the souls of the righteous go to heaven and the souls of sinners go to hell are common among Volhynians. The ideas of the Volhynians about the afterlife, as a kingdom to which souls enter through a gate, can be clearly traced.

The ideas of Volyn residents about the afterlife coincide with the ideas of residents of other ethnographic regions of Ukraine and neighboring nations. In the worldview and ritual and customary tradition, a good preservation of ancient ideas and customs related to them is recorded.

There were recorded a lot of colorful stories about predicting the future, the presence of people in otherworld during sleeping, handing over not only objects to the deceased, but also parts of the body (hair, legs) , digging up graves in the territory of the ethnographic Volhynia.

The materials of modern field research have been introduced into scientific circulation, which allowed to trace the local features, the level of conservation of the ancient beliefs and customs, their current state within the peculiar ethnographic region of Volhynia insufficiently studied in the ethnographic literature. The article determines that further ethnological study of folk beliefs about the dead, as well as related with them customs and rites, is scientifically promising for the holistic and in-depth study of the entire field of folk rituals.

Keywords: Volhynia, demonology, afterlife, otherworldly existence, soul, beliefs, customs and rites

Стаття надійшла до редколегії 13.11.2022

Стаття прийнята до друку 19.11.2022